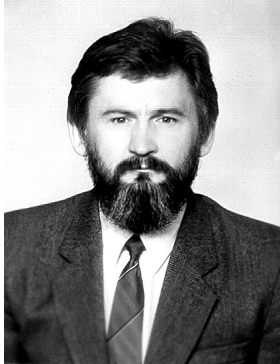

УДК 347.64(477.7)(091)

Євтушенко О.Н., Миколаївський гуманітарно-технічний інститут Харківського центру гуманітарної та технічної освіти

Євтушенко Олександр Никифорович. У 1982 році закінчив історичний факультет Брянського державного педагогічного інституту за спеціальністю “Історія, суспільствознавство, англійська мова”. Працював у школі, видавництві. Нині – старший викладач Миколаївського гуманітарно-технічного інституту Харківського центру гуманітарної та технічної освіти. Досліджує проблему “Роль держави в політико-правовій уніфікації взаємин селянської родини в другій половині XIX століття (на прикладах південного регіону України)”.

Опіка та піклування в російському законодавстві в другій половині XIX століття (на прикладах селянської громади Південного регіону України)

Стаття присвячена особливостям опіки та піклування в післяреформеній період на прикладах селянської громади Південного регіону України.

This article is devoted to features of trusteeship and guardianship in the period after reform on examples of a country community of southern region of Ukraine.

Скасування кріпосного права змінило селянський побут, селянське життя, “будинки кріпосного права” “повалилися, відкривши можливість розвитку народного і громадського життя на нових початках” [1]. Селяни дістали права стану вільних сільських обивателів, як особисті, так і майнові [2]. Це був крок держави до перетворення Росії в буржуазну монархію [3].

Поліцейська влада і суд поміщика були замінені “правильним поліцейським і судово-поліцейським устроєм селян” [4]. Ця заміна, на думку авторів реформи, складала “одну з найважливіших умов поліпшення побуту поміщицьких селян і самого виходу їх з кріпосної залежності” [5].

Селянин був прикріплений вже не до поміщика, а волості як адміністративно-податної

єдиниці. Усе керування селянськими справами було зосереджене в Міністерстві Внутрішніх Справ [6].

Після звільнення селян від кріпосної залежності розширилася сфера застосування цивільного права. Селяни стали більш активними учасниками цивільних правовідносин. Вони в більшій мірі, ніж раніше, могли купувати і продавати, а також укласти інші угоди, тому що мали свої землі, а також рухоме і нерухоме майно. Але в перші роки після реформи юридичне положення селян було невизначеним. Неясність їхніх прав і обов’язків, применшення їхньої особистості викликалися спадщиною кріпосних порядків [7].

Про це свідчать джерела, зокрема скарга селян Ново-Очаківського сільського сходу Влади-

мирському волосному правлінню на старосту. Волосний старшина 27 лютого 1903 р. скаргу на старосту залишив без наслідків. Земський начальник 8-ї дільниці Херсонського повіту, Херсонської губернії в питанні, що стосується старости, його підтримав, а в питанні про опіку сиріт Якова Шульженка передав розглянути встановленим порядком на Ново-Очаківському сільському сході.

Майно, що належало Якову Шульженку: надільна земля в кількості 2 десятин 400 кв. було оцінене згідно з торговим листом в 30 карбованців і виставлене на торги. Вища, запропонована на торгах після триразового проголошення (хто більше), ціна за майно склала 30 карбованців. Ціну назвав односельчанин Петро Кизяченко. У справі мається розписка про прийняття купленого майна і сплату за нього [8].

Інститут опіки був відомий на Русі з часів “Руської Правди” [9]. Більш докладно він був регламентований ще в XVIII ст. “Установи для управління губерній” передбачали систему органів опіки. Вона будувалась за суворим становим принципом, але з обов’язковим захистом інтересів дитини.

Вищесказане приводить до необхідності виявлення ролі такого цивільно-правового інституту, як опіка, який носив в Росії цього періоду становий характер, а також його функціонування і залежності від органів державної влади, ролі і відношення держави до органів опіки. Селяни, ставши сільськими обивателями, стали громадянами російської імперії із усіма наслідками, що звідси випливають.

Розгляд особливостей селянської опіки Південного регіону України дозволяє виділити загальні риси з організації опіки для всіх органів селянського самоврядування в Росії в післяреформений період. Вивчення роботи органів опіки не випадково обмежене географічними рамками Південного регіону України. Селянська громада тут не була однорідною за своїм етнічним складом тому, що при колонізації цієї території формувалась з носіїв різного роду правових, релігійних, сімейних відносин, які століттями існували на їхній історичній батьківщині. У першу чергу, Південний регіон заселявся вихідцями з Чернігівської і Полтавської губерній [10]. Селянство Південного регіону з часу заселення і освоєння Новоросії не тільки складало частину населення Російської імперії, але по своїй суті було корінним українським населенням [11].

По суті, ми бачимо існування на півдні України двох правових конструкцій. Одна з них заснована на законі. Інша на звичайному праві, носієм якого є народ і яке цілком відбите в народній свідомості, зберігаючи живий відбиток його етнічної спільності, що створила його [12]. У селі поміщиці К.М. Яковлевої, названої “мис Доброї Надії”, дружно жили малороси і великороси. Але і тут помітні “деякі легкі зміни в звичаях” [13]. Це неминучий наслідок співіснування двох різних народів.

Законодавець навіть зробив виняток в законі з огляду на місцеві звичаї для жителів цих губерній. Правда, виняток не був зроблений для жителів Південного регіону України, які фактично були носіями звичаїв своїх предків, що вийшли з Чернігівської і Полтавської губерній.

“Опіка є встановлене державою піклування про майно і про особистість таких осіб, що через точно поименовані в законі причини, самі не в змозі піклуватися про себе чи про своє майно” [14]. Таким чином, опіка – це “штучна батьківська влада, на яку покладаються ті ж обов’язки що і на батьків” [15], встановлюється опікунська влада винятково в інтересах дітей [16]. Правда, великого розходження в законі опіки і піклування не існувало, і “іноді на попечителя покладаються обов’язки, що належать власне опікуну” [17].

Деякі автори розрізняють опіку сімейну й опіку “у порядку урядовому, як, наприклад, над марнотратами, над спірним майном і т.п.” [18]. Закон же ст. 212 розрізняв два роди опіки: 1) над неповнолітніми; 2) над безумними, божевільними, глухими, німими [19].

У першу чергу нас цікавить інститут опіки і піклування над неповнолітніми сиротами, що мають майно (господарство), але не мають батьків, щоб майно (господарство), що залишилося в спадщину малолітнім сиротам, не занепало.

Вік неповноліття був трирівневим: від народження до чотирнадцяти років, від 14 до 17 і від 17 до двадцяти років з роком (тобто 21 року) [20]. У залежності від віку неповнолітні мали різні права і обов’язки, а отже, змінювались й умови опіки. Чотирнадцятилітні могли, наприклад, запросити собі попечителя, що діяв на правах опікуна. Але не могли безпосередньо керувати своїм маєтком, не могли розпоряджатися ним (ст. 217) [21]. Продаж майна “малолітніми” без згоди опікуна вважався недійсним. Недійсними були і заповіти “малолітніх”. Той, хто ку-

пив майно в “малолітнього” чи “неповнолітнього” без згоди опікуна чи попечителя, крім повернення майна, підлягав кримінальній відповідальності згідно зі ст. 1689 Укладення про покарання. Це стосувалося не тільки дворянських, але і селянських дітей [22]. “Малолітні” за законом мали єдине право клопотатися перед опікунським установленням про призначення їм опікуна чи заміни колишнього. У випадку відмови могли оскаржувати в окружному суді у встановленому порядку. Як вказувалося в рішенні Правлячого Сенату, “Закон має на увазі відгородити малолітніх від дій і зобов’язань для них невідгих, охороняти їх права” [23].

“Неповнолітні”, вступаючи в управління своїм маєтком (майном), могли виступати з позовом і відповідати в суді, здобувати рухоме майно, віддавати речі в заставу, одержувати частку з капіталу, але робити будь-які угоди могли тільки за згодою попечителя. Попечителі, на відміну від опікунів, не мали права самостійно розпоряджатися майном неповнолітніх. Вони могли тільки виражати чи не виражати свою згоду на угоди і розпорядження, що приймалися неповнолітніми [24].

Питання селянської опіки було покладене на органи місцевого самоврядування: сільські і волосні громади. Схід, таким чином, ставав опікунським установленням, тому що призначав опікунів і попечителів над особистістю і майном малолітніх, здійснював облік і перевірку їхньої діяльності.

Їм дане було право призначати опікунів і попечителів, перевіряти їхні дії, керуючись при цьому місцевими звичаями, але щоб звичай не йшов “проти загального духу закону імперії” [25]. Таким чином, суспільство, світ одержали від держави права й обов’язки відати справами малолітніх сиріт – майбутніх членів общини і суб’єктів податного права.

Право призначати опікунів і контролювати їхні дії у відношенні майна опікованих мало і волосне управління. У Миколаївському обласному державному архіві зберігається “Книга для запису договорів, угод і для засвідчення заповітів Новобузького волосного управління Херсонського повіту Херсонської губернії”, у якій багато договорів і угод, які чинили опікуни. Усі такі угоди завірені сільським старостою м. Нового Бугу при свідках.

Прикладом може служити запис, коли один із селян бере в опікуна сирітські гроші у борг,

зобов’язуючись повернути їх через рік. Є розписка в одержанні при свідках від опікунів 418 карбованців колишнім сиротою. Запис про здачу в оренду 3 десятин землі, що належали сироті, на три роки та ін. [26].

Нагляд за опікою залишався за державою. Вона покладала його на мирових посередників, а потім на земських начальників, які повинні були стежити, щоб усе робилося за законом. Земські начальники одержали право в інтересах опікованого накладати на опікунів стягнення.

Однак, як показало життя, питання опіки виявилось слабким місцем селянського самоврядування. Нагляд з боку громади над особистістю і майном сиріт (членів громади), розпорядження цим майном повинні були здійснюватися через вибраних громадою людей – опікунів і громадським наглядом за ними. Громада одержала право опіки, і це стало обов’язком громади, тому що у випадку недбалого виконання чи невиконання цього цивільного правовідношення, коли малолітні сироти несли збиток, громада за законом повинна була відшкодувати їм цей збиток зі своїх коштів [27].

Правильна організація опікунських відносин була прямою справою громади. У випадку смерті батьків малолітнього домохазяїна члени громади збиралися на сільську сходку, складали вирок і призначали опікуна. У першу чергу ним могла бути мати, а у разі її смерті найближчий з родичів по батьківській лінії. Призначений опікун одержував право розпоряджатися майном опікуваного, й його обов’язок – щорічно звітувати за свої дії перед громадою. Складався опис переданого йому майна, що зберігався в книзі вироків сільського сходу [28].

Передача опіки відбувалась у присутності старости і декількох сусідів – свідків, у присутності яких опікуни приймали майно. Якщо майно було продане, сироти одержували виручені за нього гроші, опікун не одержував нічого, тому що опіковані своєю роботою відплатили йому за його турботи. Правда, що стосується сиріт – дворян чи колоністів, то опікун після дачі звіту міг за законом розраховувати на винагороду. У колоністів винагорода складала четверту частину з придбаного опікуном у його управління рухомого майна [29], у дворян опікун одержував за працю з чистих доходів “малолітніх” 5%, а в Чернігівській і Полтавській губерніях – 10% (ст. 284, 285). Якщо опікунів було декілька, то винагорода ділилася порівну [30].

Над неповнолітніми хлопчиками опіка тривала до повноліття, тобто до “20 років з роком від народження” (до 21 року). З цього моменту він ставав деліктом і одержував повне право розпорядження майном, що дісталось йому. Опіка над дівчатами тривала до виходу їх заміж [31]. Для дівчат, що знаходились під опікою і бажали одружитися, була потрібна згода опікунів. Але якщо опікун не дозволяв одружитися через прагнення утримати за собою масток чи будь-яке інше майно, вона могла оголосити про це у суді і з його дозволу одружитися [32].

Архівні матеріали підтверджують, що розтрат при опіці не траплялося.

З другої половини XIX століття в практику опіки на всій території Російської імперії ввійшло правило продавати рухоме і нерухоме майно, а гроші віддавати під відсотки, які йшли на утримання опікованих. Це підтверджують архівні матеріали і дані дослідників [33]. Але здійс-

нення цього акту мало такі обмеження: вирок сільського сходу з обов'язковим затвердженням земським начальником, а в деяких випадках була потрібна обов'язкова згода опікуна кредитної установи. До кінця століття контроль з боку держави в особі земських начальників і губернських присутствій ще більш посилювався. “Усі майнові угоди, що стосуються майна опікованих, могли відбуватися тільки з пред'явлення земського начальника і тільки з дозволу губернської присутності” [34]. Як бачимо, держава розвивала інститут опіки, маючи на меті зберегти селянина як податну одиницю, а громада явочним порядком, керуючись звичаєвим правом, намагалася через опіку вирішити і свої внутрішньогромадські (у першу чергу, земельні) проблеми.

Отже, удосконалення інституту опіки було показником удосконалення цивільних правовідносин і наочно ілюструвало стирання станових розходжень у російському суспільстві.

Література

1. Семевский В.И. Крестьянский вопрос в России во второй половине XVIII и первой половине XIX в. // Крестьянский строй: Сборник статей. – СПб., 1905. – С. 157-295.
2. Общее положение о крестьянах, вышедших из крепостной зависимости. 19 февраля 1861 г. Изд. 1876. Ст. 2.
3. Ерошкин Н.П. История государственных учреждений дореволюционной России. – 3-е изд. – М.: Высшая школа, 1983. – С. 33.
4. Корнилов А.А. Крестьянская реформа. – СПб.: Изд-во М. и С. Сабашниковых; Типолиграфия т-ва И.Н. Кушнерев и К, 1905. – С. 137.
5. Там само. – С. 137.
6. Страховский И.М. Крестьянский вопрос в законодательстве и законосовещательной комиссии после 1861 г. // Крестьянский строй: Сборник статей. – СПб., 1905. – С. 382.
7. Дружинин Н.П. Очерки крестьянской общественной жизни. – СПб.: Типолиграфия А.Г. Розена (А.Е. Ландау), 1905. – С. 8.
8. Державний архів Миколаївської області (далі ДАМО), ф. 38, оп. 1, ед. хр. № 7. Дело по опеке. Ново-Очаковское сельское управление Владимирской волости.
9. Черепнин Н.В. Стратификация древнерусского общества по юридическим источникам и древним актам XIII-XIV вв. – М., 1969.
10. Коциевский А.С. Крестьянская колонизация Южной Украины в первой трети XIX в. // Материалы по истории сельского хозяйства и крестьянства СССР, сб. VI. – М.: Наука, 1965.
11. Кабузан В.М. Демографические источники по краеведению южного региона УССР в XVIII-XX вв. // Тези доповідей повідомлень. IV Республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства. – Київ, 1989. – С. 173-174; Русова А.С. Статистика украинского населения Европейской России // Украинский народ в его прошлом и настоящем. – Т. II. – П., 1916. – С. 389.
12. Ефименко Т. Обычное право украинского народа // Украинский народ в его прошлом и настоящем. – П.: Типография “Общественная польза”, 1916. – С. 648.
13. Афанасьев А.С. Собрание сочинений. – 2-е изд. / Под ред. П.В. Быкова. – Т. VII. – СПб.: Кн. т-во Г. Гоппе, 1893. – С. 155.
14. Вольман И.С. Опека и попечительство. – СПб.: Тип. т-ва печ. и изд. дела “Труд”, 1903. – С. 6.
15. Гуревич И. Родители и дети: С приложением поста-

новлений действующего законодательства, определяющих взаимные отношения родителей и детей // Юридическая библиотека № 10. – СПб.: Изд. Я. Канторовича. Центр. типолигр. М.Я. Минкова, 1896. – С. 59.

16. Гуревич И. Указ. соч. – С. 60.
17. Пахман С.В. История кодификации гражданского права: В 2 т. – Т. 2. – СПб.: В тип. Второго отделения собственной Е.И.В. канцелярии, 1876. – С. 48.
18. Пахман С.В. Там само. – С. 48.
19. Гаугер А.К. Законы гражданские со включением позднейших изменений и разъяснений по решениям общ. собр. гражд. касс. департ. правит. сената с 1866 по 1914 гг. / Под ред. А.К. Гаугера. – Петроград, 1915. – С. 79.
20. Вольман И.С. Указ. соч. – С. 4.
21. Гаугер А.К. Указ. соч. – С. 81.
22. Реш. гражд. касс. деп. 1872. № 210. Цит. Вольман И.С. Указ. соч. – С. 105.
23. Цит. По Вольман И.С. Опека и попечительство. – СПб., 1903. – С. 12.
24. Гуревич И. Указ. соч. – С. 67.
25. Российское законодательство X-XX в. – Т. 7 / Отв. ред. О.И. Чистяков. – М.: Изд-во “Юридическая литература”, 1989. – С. 40.
26. ДАМО, ф. 14, оп. 1, спр. № 6.
27. Свод зак. Т. X, ч. 1. – Петроград, 1914. – Ст. 574; Решение Правительствующего сената 1877 г. № 2418.
28. ДАМО, ф. 38, оп. 1, спр. 7. Дела учреждения опеки; Ф. 14.1 оп., спр. 52; Дело об учреждении опеки над имуществом Гурского П.А.: Ф. 14, оп. 1, спр. № 6.
29. Свод законов, Т. IX, приложение к ст. 680, примечание 2, ст. 45-49. – Петроград, 1914.
30. Вольман И.С. Указ. соч. – С. 73.
31. Свод законов, Т. X, ч. 1. – Петроград, 1914. – Ст. 7-8.
32. Законы о браке и разводе // Сб. постановлений действующего законодательства, относящихся к союзу брачному и расторжению браков, с приложением свода разъяснений по кассационным решениям Сената // Составил Я.А. Канторович. – СПб.: Изд. А.Я. Канторовича. – СПб., 1899. – С. 5.
33. Кузнецов С.В. Обычное право в русской деревне и государственное законодательство во II половине XIX в. // Этнографическое обозрение. – М., 1999. – № 5. – С. 101.
34. Кузнецов С.В. Указ. соч. – С. 102.

Надійшла до редколегії 17.09.2003 р.